

УДК 811.161.2'373:821.161.2С1/7.08:001(477)(092)

Б. О. Коваленко

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

ФІКСАЦІЯ ЛЕКСИКИ «ЛЮБОРАЦЬКИХ» А. СВИДНИЦЬКОГО В «УКРАЇНСЬКОМУ СТИЛІСТИЧНОМУ СЛОВНИКУ» ІВАНА ОГІЄНКА

У статті на матеріалі «Українського стилістичного словника» Івана Огієнка проаналізовано лексику «Люборацьких» А. Свидницького в лексико-стилістичному та лексико-граматичному аспектах.

Ключові слова: Іван Огієнка, лексикографія, А. Свидницький, діалектизм, говіркові риси.

Анатолій Патрикійович Свидницький – український письменник, етнограф, фольклорист, педагог, відомий в українській літературі насамперед як автор роману «Люборацькі». Об'єктивно-повідєвий виклад, який запровадив А. Свидницький, позначився на доборі мовних засобів, серед яких виділимо етнографічну та діалектну лексику, народну фразеологію, яка слугувала ілюстративним матеріалом для багатьох словників, починаючи з другої половини XIX ст.

Уперше на твори письменника покликався К. Шейковський – український мовознавець, етнограф, видавець та педагог, головною працею якого вважають «Опыт южнорусского словаря» (1861). К. Шейковський зібрав майже 36 тисяч слів української мови, які планував подати у вигляді чотири томного словника (кожен том, за за-

думом укладача, мав би поділятися ще на чотири випуски). У передмові він зазначав, що тут буде вміщено якомога більше приказок, прислів'їв, загадок, пісень, забобонів, замовлянь та заклинань, які зберігають народну мову, а її К. Шейковський вважав основним джерелом своєї праці. Іншими джерелами він називав словники, твори художньої літератури та рукописи. «Что касается до рукописных сочинений на южнорусскомъ языкѣ, то мы пользовались сочинениями г. Руданскаго и не многими г. Свидницкаго...», – зазначає укладач, сподіваючись, що ні Руданський, ні Свидницький, не будуть нарікати на те, що «въ моемъ словарѣ появились въ первый разъ въ печати отрывки изъ некоторыхъ сочинений ихъ» [2, 1, с.XVI]. Оскільки його праця майже втрачена, то згадка про це відбита лише у передмові.

Через те, що твори А. Свидницького, зокрема роман «Люборацькі» та україномовні оповідання, з'явилися уже після смерті письменника, не були відомі широкому загалу, то у словниках М. Левченка, М. Уманця і А. Спілки, Є. Желехівського та С. Недільського немає покликань на його твори. Однак уже у «Словарі...» Б. Грінченка фіксуємо майже півтисячі слів із покликанням на роман А. Свидницького «Люборацькі», що тлумачать зміст різних груп слів: іменників, прикметників, дієслів, прислівників, прийменників і навіть вигуків.

У Словнику української мови знаходимо майже п'ятсот покликань на «Люборацькі», значна частина цієї лексики має позначку *діалектне*, наприклад:

Булий – *діал.* Колишній. На *булих* товаришок – сільських дівчат і спідлоба не поглянула [Мася] (Свидн., Люборацькі, 1955, 63) [4, I, с.253];

Бурдей, бурдій – *діал.* 1. Житло, викопане в землі; землянка // Благенька хата; халупа. Зайдімо в *бурдій*; подивимось, як воно тут в школярській стації (Свидн., Люборацькі, 1955, 20) [4, I, с.257];

Вимовляти – 4. *діал.* Дорікати. – То через тебе, – почала мати Масі вимовляти, – то ти йому щось зробила... (Свидн., Люборацькі, 1955, 87) [4, I, с.433];

Встрягати (устрягати) – *діал.* 1. в що. Влазити, вгрузати. Встряг старий в солому по самі пахви (Свидн., Люборацькі, 1955, 206) [4, I, с.770];

Гудзь, гудз – *діал.* 1. Гудзик (у 1 знач.). Жилетка червона, як жар,... з блискучими *гудзями* (Свидн., Люборацькі, 1955, 45) [4, II, с.189];

Жовна – *діал.* Іволга. Де-де ятел довбав, *жовна* фітькала, туркала горлиця (Свидн., Люборацькі, 1955, 145) [4, II, с.539];

Забагатися – *діал.* Забажатися. А ласощів кому змалку не *забагається?* (Свидн., Люборацькі, 1955, 94) [4, III, с.14];

Запіяти – *діал.* Заспівати (про півнів). Ще пісні не скінчили [браття], як *запіли* півні (Свидн., Люборацькі, 1955, 48) [4, III, с.261];

Затирати – 7. тільки недок., *діал.* Їсти з великим смаком. Панотець *затирав* сметану з свіжим сиром, випивши чарку оковитої (Свидн., Люборацькі, 1955, 13) [4, III, с.348];

Знехочу – присл., *діал.* Неохоче. Антосьо усміхнувся, та не тим дитячим, щирим усміхом, що від його аж іскри скачуть, а якось наче знехочу (Свидн., Люборацькі, 1955, 108) [4, III, с.660];

Корса – *діал.* Полоз *У порівн. – Видно пана по халявах, – сказала Мася і показала Антосьові на чоботи. А вони в його, як собаки, руді і набік, як *корси* (Свидн., Люборацькі, 1955, 75) [4, IV, с.301];

Липець – *діал.* Липень. Та ще далеко було до п'ятнадцятого *липця*, тільки червень недавно почався (Свидн., Люборацькі, 1955, 8) [4, IV, с.301];

Май² – *діал.* Клечання, зелень. А тут їде віз повен *маю* – так на Поділліо звуть клечання (Свидн., Люборацькі, 1955, 185) [4, IV, с.597];

Постьобати² – *діал.* 2. неперех., *діал.* Піти, покрокувати. От і *постьобав* неборак, понурившись, а серце йому як не вискочить (Свидн., Люборацькі, 1955, 153) [4, VII, с.387].

Зауважимо, що серед таких слів у СУМі є покликання лише на роман А.П. Свидницького «Люборацькі», наприклад:

Витрясати – 2. *діал.* Танцювати. З цим словом лівою рукою взявся в боки, а праву відставив, як наче держить панянку, і ну *витрясать* польки, приграючи на губу (Свидн., Люборацькі, 1955, 142) [4, I, с.521];

Відхвалюватися – *діал.* Нахвалятися. Цей не дав йому яблука та ще, як той став *відхвалюватись*, злаяв катом (Свидн., Люборацькі, 1955, 114) [4, I, с.654];

Дрібниця – 3. тільки мн., *діал.* Дрібушки. Дівчата-русначки заплітаються там в дрібниці (Свидн., Люборацькі, 1955, 4) [4, II, с.414];

Заволічка¹ – *діал.* Гарус. Антосьо... поклав на столі кашпук повен тютюну, гарно виштий заволічкою по окамиті (Свидн., Люборацькі, 1955, 160) [4, III, с.14];

Набоженство – *діал.* Церковна відправа. То й люблю було в церкві постояти, набоженства послухати (Свидн., Люборацькі, 1955, 7) [4, V, с.18];

Наскінчу – *діал.*: Бути наскінчу – закінчуватися, підходити до кінця. Лютий був наскінчу (Свидн., Люборацькі, 1955, 66) [4, V, с.190].

Покликався на роман А.П. Свидницького й укладач «Українського стилістичного словника» Іван Огієнко [5]. Надаючи великого значення лексикографічній праці, він у передмові до свого словника писав: «Для практичного вивчення літературної української мови, крім коротких граматичних відомостей, ми майже нічого не маємо, тому давно вже я бажав заповнити цю помітну прогалину і скласти для житку нашого широкого громадянства підручного Українського Стилістичного словника» [5, с.3].

Джерелами аналізованого словника були: «1) давня українська мова, поскільки її можна пізнати по старих пам'ятках; 2) сучасна жива народня мова; 3) українська літературна мова по творах наших письменників (та по щоденній пресі) Великої України й Галичини; і 4) мова всіх слов'ян, поскільки це було потрібним для порівняння явищ нашої мови з такими ж явищами інших слов'янських мов, бо метод порівнявчий часто давав мені світло до пізнання явищ рідної мови» [5, с.9].

Серед покликань на твори художньої літератури є шістдесят на роман «Люборацькі», про що свідчить скорочення *Свидн.* (частіше *Свідн.*, на що вказує укладач у своїх «Поправках» до словника). За частиномовною віднесеністю у ньому переважають іменники (28) і дієслова (16). Значно менше прикметників та дієприкметників (11), прислівників (2), по одному числівнику, прийменнику та сполучнику. Слова, узяті з твору А. Свидницького, можемо умовно поділити на такі групи: 1) загальноновживані; 2) лексеми, що належать до історичного фонду або ж зафіксовані як діалектні; 3) слова, написання яких у словнику не збігається з написанням у рукописі.

Переважна більшість слів-ілюстрацій – це слова загальноновживані, наприклад:

Доторкнутися до чого або чого: Льоду не доторкнеться, Свидн. 40 [5, с.119];

Виделка ж. р., мн. виделки; або *видельце* с. р., мн. видельця; часом виделко с. р., мн. виделка; р. мн. виделок або виделець чи видельців; з *n.* widelec, мн. widełcy; *чс.* vidličky; м. вилка, вилки; давнє вилицы. Була закуска на видельцях, Свидн. 203. [5, с.53];

Компанія; народнього кумпапія не живати; *іт.* compagnia, *фр.* compagnie. Мав компанію, Свидн. 39. [5, с.191];

Літній, -ня, -не; в Г. (в Галичині – *Б.К.*) -ній; давнє **лѣтьній** і **лѣтньный**. Літня робота, Свидн. 9. [5, с. 216];

Палітурки, палітурків; інколи – опра́ва; переплёт м. Книжка з палітурками, Свідн. 28. [5, с.270];

Поламáти, -маю рідше полáмлю, давнє **поламати**; також полóмíти, полóмлю, полóмиш, давнє **поломити**, **поломлю**. Полáманий, рідше полóманий. Поламані двері, Свідн. 27. [5, с.297];

Полудень, полудня, але частіше *південь*, півдня; в Г. полóдне, полóдня с. р., з *n.* ро́дніє: Ластівки летять на полудне, См. Гр. 46 (= на південь). Давнє *полєдні*, *полєднь*, *польднь*. На полудень поспів додому, Свідн. 45. [5, с.298];

Помий, р. помий, інколи помийв. Помий не ллють, Свідн. 4. [5, с.299];

Поперечний, -на, -не, рідше -ній. Поперечний яр, Свідн. 24. Поперечня перія, *ib.* 23. [5, с.302];

Сажень, сажня м. р.; в мові м. ж. р.; мн. сáжні, сáжнів, рідше – сáжень. В Г. сьг, сьга, сьжень, сьжня. Вже в давнину були дві форми: сажень і сѣжень. Сажень десять, Свідн. 22. Вишиною сажень в три, *ib.* 26. [5, с.353] та ін.

Частина слів – це лексеми або їхні форми, які на сучасному етапі розвитку української літературної мови сприймаються як позанормативні, проте на час укладання словника вважалися літературними, а деякі з них активно вживали класики української літератури, наприклад:

Доїздити до чого або чого: Не доїздячи до Києва, Кул. (Пантелеймон Куліш – *Б.К.*) 3. Не доїздячи Солодьків, Свідн. 169. [5, с.114];

Лучче, луччий, луччати – постійно були в нашій давній мові: *лєчьшии*, *лєчьша*”, *лєчьше*, *лєче*, *лєтше*; тепер їх часто міняють на *кращий*, *ліпший*... За луччих часів, Кул. 37; лучче Гр. 52. 67. (Грінченко Борис. Етнографічні матеріали – *Б.К.*) Коц. 56. (Коцюбинський – *Б.К.*) Кул. 41. Свідн. 1. [5, с.218];

Мняч або м’яч, з давн. мѣчь, частіше – опука; в Г. бальон з *n.* balon, фр. ballon. Мав компанію в мняча, Свідн. 39. Настане май, – в опуки грай, *ib.* 21. [5, с.231-232];

Хазяїн, хазяїна, мн. частіше хазяї Свидн. 21, хазяїв, хазяям, рідше хазяїні Гр. 11, хазяїнів, хазяїнам; з тюрк.-перськ. *ходжа*; пор. давні *ходжа*, *ходча*, *хоза*; арх. *хозяїн* дало *хазяїн*. Ліпше б частіше вживати гарного дуже давнього слова *господар*, з сер.-перс. *gospanddar*. Хазяйка або господиня. [5, с.439];

Школа, школи, мн. школи, шкіл; з гр. *σχολή*, лат. *schola*, *scola*; в значінні збірнім інколи *школа* (всі учні): Вся школа бігла, Свидн. 22. [5, с.466].

До третьої групи належать слова, що мають різне написання у словнику Івана Огієнка та в рукописі. Як відомо, вперше «Люборацькі» були надруковані в «Зорі» після смерті письменника. М. Зеров, аналізуючи видання «Люборацьких» 1886 року, зазначає, що крім купюр та поправок, внесених до тексту, «галицька редакція не додержала ні точної назви твору («Люборадські» зам. «Люборацькі»), ні розподілу на частини» [1, с.5]. За словами дослідника, чимало в першому виданні й пропусків (від кількох рядків до двох сторінок). «Інколи це пропуски переступних та зв’язкових фраз, експлікативних та підсумовуючих реплік у діалогах, інколи заміна одного виразу другим, більш як на галицьке вухо приймливим, інколи давання тому-ж самому слову звичайнішого для галицького читача фонетичного вигляду» [1, с.8-9]. На думку М. Зерова, це продиктовано, перш за все, тим, що галицькі редактори викидають все, що може здатися читачеві замахом на престиж духовенства в громаді; по-друге, це відраза від реалістичного підкреслювання: «редакція намагається тримати стиль повісти на певній висоті» [1, с.10]; по-третє, у зв’язку з цією стилістичною тенденцією стоїть системне переслідування звulьгаризованих форм та локальних по-

дільських виразів. Унаслідок «всіх тих змін літературне обличчя повісти значно погіршало; відпала низка колоритних слів, форм, зворотів, випав ряд сцен, нехай і грубих, часами може і перевантажених деталями, але яскравих і мальовничих» [1, с.12]. Схожа ситуація повторилася і при наступному виданні твору вже київським видавництвом «Вік» у 1901 р., тобто в Україні Наддніпрянській. Саме це видання використовував Іван Огієнко, укладаючи свій словник. Наприклад у словнику – **Дзеркало**: Глянула в дзеркало, Свідн. 14. В Г. зёркало а. Давне зьрцало, зерцало [5, с.106]. У рукописі вжито 7 разів форму **дзеркало** (*кынулаь до дзеркала*) та 6 разів форму **зеркало** (*зглянула вь зеркало*).

Пояснюючи кількісний числівник **кілька**, Іван Огієнко зауважує: **Кі́лька**, кі́льки і кі́лька. На В. У. (великій Україні – Б.К.) частіше кі́льки або кі́лько, в Г. – кі́лька. В наз. відм. на В. У. частіше кажуть *скі́льки*, в Г. частіше *кі́лька*. Давне **ко́лько**. Покликаючись на «Люборацькі», укладач подає такий приклад: Скільки тут молилося, скільки плакало, Свідн. 32. [5, с.184], однак у рукописі фіксуємо: *Скільки тут мольлось, уздыхало! Скільки плакало, рыдало!* Зазначимо, що єдиного написання цього числівника у рукописі немає: форма *скі́лько* трапляється 15 разів, форма *скі́льки* – 8 разів, *скі́лька* – 25 разів, а форм *кі́лька* і *кі́льки* у рукописі роману не фіксуємо.

У словниковій статті **огірок** маємо знову покликання на «Люборацькі»: **Огіро́к**, огірка́, огірки́, огірка́ми Свідн. 20. [5, с.259], хоча такої форми цього слова у А.П. Свидницького немає. У рукописі вжито діалектну форму *гоірок*: ...одынь нись кошыкъ зь *гоиркамы*, дыню і кавунь, а другый – пляшку вына і дви рому доброго.

Аналізуючи слово **полум'я** Іван Огієнко знову вдається до прикладів із твору письменника: **Полум'я** с. р., з давн. **пламы**, **поломѣ**; в мн. не вжив.; Дим проходив та полум'я, Свідн. 28. [5, с.259], однак у рукописі фіксуємо діалектну форму зі вставними приголосними [л], [н] після губних – *полумня*: Наохрест коло казана дыры, шобъ дымъ проходывъ та *полумня*, якъ топытця.

Наведемо ще декілька прикладів:

Псавти́р, псавтиря́ м. р.: У руках старий псавтир. Давне псалтырь було муж. або ж. р.; в давнину часто вжив. і псалтыр” ж. р., тепер рідке псавтиря, Вчився по псавтирі, Свідн. 17. [5, с.328] – у рукописі: вчывсь по *псалтыри*.

Ступінь м. р. (а не ж. р.), відміна: ступіня, ступінем, мн. ступіні, ступінів, з давнього степень і стпень, що були ж. або м. роду. Кожен ступінь, Свідн. 31. [5, с.328], але у рукописі: Коженъ *ступень*.

Шмаття – куски чогось. Рідше – брудна білизна: Шмаття золять, Свидн. 28. [5, с.466-467] – у рукописі: Вь тимъ казани, якъ бы по добримъ хозяйстви, грилы бь окропы, якъ *шматя золя*, а тутъ варя кулишь школярамъ. Слово *шматя* ілюструє діалектне явище стягнення приголосних в іменниках середнього роду II відміни у позиції після голосних перед давнім закінченням -ье, а *золя* є діалектною формою дієслова 3-ої ос. множ. теперішнього часу другої дієвідміни.

Отже, у новій українській лексикографічній практиці усталилася традиція покликатися на художні твори. До лексики «Люборацьких» як ілюстративного матеріалу вперше звернувся Б. Грінченко. Його ініціативу підхопили й наступні укладачі словників, зокрема Іван Огієнко. У лексико-стилістичному аспекті переважає лексика загальноновживана, хоча є й така, що увійшла до сучасних словників з різними ремарками. У зв'язку із тим, що видавці роману А. Свидницького дозволяли собі втручання у текст, нівелюючи риси ідіостилію письменника, фіксуємо у словниках, зокрема й в аналізованому, розбіжність у написанні деяких слів.

Список використаних джерел:

1. Зеров М. Літературні митарства «Люборацьких» / М. Зеров // А. Свидницький. Люборацькі. – К. : Книгоспілка, 1927. – С. 1-13.
2. Опыт южнорусскаго словаря. Трудъ К. Шейковскаго. Въ четырехъ томахъ. Томъ первый: А – З. Выпускъ первый : А-Б. – К., 1861. – 224 с.
3. Свидницький Анатоль. Люборацькі. – Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. – Фонд 3. – №3663. – Ч. 1 – 373 с.; Ч. 2. – 216 с.
4. Словник української мови / за заг. ред. І.К. Білодіда. – К. : Наук. думка, 1970-1980. – Т. I-XI.
5. Український стилістичний словник / проф. І. Огієнко. – Львів, 1924. – 496 с.

In the article the vocabulary of «Lyuboratski» by A. Svydnytsky is analyzed in lexical and stylistic, grammatical and lexical aspects on the material of «Ukrainian stylistic vocabulary» by Ivan Ohiyenko.

Keyw words: Ivan Ohiyenko, lexicography, A. Svydnytsky, dialecticism, dialect features.

Отримано: 24.10.2016 р.